

Ir. J.M. Biemans

OPVOLGERS OP LAND- EN TUINBOUWBEDRIJVEN IN NOORD-BRABANT
(Ontwikkelingen in de periode 1968-1974)

Mededeling no. 194

Juli 1978

Bewerkte versie van een in "Noord-Brabant", jaargang 20 (1976),
no. 3, verschenen artikel.

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Structuuronderzoek

1. Inleiding

In de afgelopen jaren is reeds enkele keren aandacht besteed aan de opvolgers op land- en tuinbouwbedrijven en aan de problemen waarmee zij worden geconfronteerd. Het gaat hier om een voor de land- en tuinbouw belangrijke aangelegenheid. Immers, de huidige opvolgers zijn medebepalend voor de omvang en de kwaliteit van de agrarische beroepsbevolking in de toekomst. Daarnaast zullen de bedrijven, waarop deze jongeren thans meewerken, mede vorm geven aan de toekomstige agrarische bedrijfstak.

Ook deze keer handelt ons artikel over de opvolgers op agrarische bedrijven. In 1968 werd door het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek uitgevoerd naar de opvolgingssituatie op de land- en tuinbouwbedrijven in Noord-Brabant. In aansluiting hierop werd in 1974 nagegaan wat er van deze opvolgers is geworden en hoe de betrokken bedrijven zich tussen 1968 en 1974 hebben ontwikkeld. Op de resultaten van dit laatste onderzoek zullen wij in het onderstaande ingaan.

2. Opzet van het onderzoek

Het onderzoek van 1968 was gebaseerd op een steekproef van 1:3 uit alle agrarische bedrijven in Noord-Brabant, waarvan het bedrijfshoofd zijn hoofdberoep in de land- en tuinbouw had en tevens vijftig jaar of ouder was. Er waren 3.373 bedrijven bij het onderzoek betrokken. Van deze bedrijven werd destijds nagegaan, of er al dan niet een opvolger van veertien jaar of ouder beschikbaar was. Op 1582 bedrijven (46%) bleken één of meer opvolgers aanwezig te zijn. De overige bedrijven hadden óf geen opvolger óf de situatie m.b.t. de opvolging was nog niet duidelijk.

Ten behoeve van het vervolgonderzoek werd een steekproef van 1:2 getrokken uit de 1582 bedrijven met een opvolger. Onderzocht werd op de eerste plaats, hoeveel van de jongeren ook in 1974 nog opvolger c.q. meewerkende zoon waren, hoeveel er inmiddels zelfstandig boer of tuinder waren geworden en hoeveel opvolgers de agrarische sector hadden verlaten. Het onderzoek werd beperkt tot de eerste opvolgers; eventuele tweede en derde opvolgers werden buiten beschouwing gelaten. Op de tweede plaats werd nagegaan, hoe de betrokken bedrijven zich tussen 1968 en 1974 hadden ontwikkeld.

3. De opvolgers in 1974

Wat is er in de periode 1968-1974 veranderd met betrekking tot de positie van de agrarische jongeren, die in 1968 als opvolgers "te boek stonden"?

Het hiernavolgende staatje geeft antwoord op deze vraag.

	Aantal	%
a. in 1974 nog opvolger	252	32
b. in 1974 zelfstandig boer of tuinder	351	44
c. ander beroep gekozen	162	21
d. overigen	28	3
Totaal	793	100

Een vrij groot aantal jongeren, nl. 44%, blijkt inmiddels zelfstandig boer of tuinder te zijn geworden. Van hen heeft ruim driekwart het ouderlijk bedrijf in zijn geheel overgenomen en 15% een deel ervan; 8% is zelfstandig geworden op een ander bedrijf.

Voor 32% van de opvolgers is geen verandering in hun positie opgetreden; zij zijn ook in 1974 nog opvolger en werken voor de overgrote meerderheid mee op de ouderlijke bedrijven. Een niet onbelangrijk aantal jongeren (21% van het totaal) heeft een ander beroep gekozen; in verreweg de meeste gevallen is dit een beroep buiten de agrarische sector, slechts enkelen zijn land- of tuinarbeider geworden.

Tot de "overigen" behoren degenen, die na 1968 invalide zijn geworden of zijn overleden en tevens enkele opvolgers, wier positie in 1974 niet kon worden achterhaald. Bij de verdere analyse zullen wij de groep "overigen" buiten beschouwing laten.

Leeftijd

De positie van de opvolgers in 1974 houdt, zoals overigens te verwachten was, duidelijk verband met de leeftijd van de opvolgers. Naarmate zij ouder zijn, komt het vaker voor dat zij zelfstandig zijn geworden. Het zijn vooral de jongere leeftijdsklassen, waar men naar een ander beroep is overgestapt. Van degenen, die een ander beroep kozen, was 88% in 1968 jonger dan 25 jaar.

Tabel 1. De leeftijd

Leeftijd in 1968	Aantal opvolgers in 1968	Van wie in 1974 (in %)		
		nog opvolger	zelfstandig	ander beroep
jonger dan 20 jaar	228	53	14	33
20 - 25 jaar	299	26	52	22
25 - 30 jaar	146	20	69	11
30 jaar of ouder	92	25	71	4
Totaal	765	33	46	21

Vanzelfsprekend komt het bij de ouderen minder vaak voor, dat men in 1974 nog steeds potentiële opvolger is. Toch valt het op, dat éénkwart van degenen, die in 1968 reeds dertig jaar of ouder waren, in 1974 nog steeds niet zelfstandig boer of tuinder zijn geworden c.q. de landbouw hebben verlaten. Wat hiervan de achtergronden zijn, is niet onderzocht. Mogelijk is men er niet in geslaagd een vrouw te vinden; denkbaar is ook, dat er problemen zijn met betrekking tot de financiering van de bedrijfsonderneming.

Het gevolgde onderwijs

Ook met het door de agrarische jongeren gevolgde onderwijs is er een zekere samenhang. Als wij de enigszins afwijkende categorie "ander dagonderwijs" buiten beschouwing laten, blijkt dat het percentage, dat naar een ander beroep overstapte, lager is naarmate men beter onderwijs heeft gevolgd. Bij de best opgeleiden - degenen met een middelbare agrarische opleiding - is het percentage opvolgers, dat buiten de landbouw terecht is gekomen, het geringst; deze groep is meer geneigd in de landbouw te blijven, hetzij (voorlopig) als potentiële opvolger hetzij als zelfstandige agrarische ondernemer.

Tabel 2. Het gevolgde onderwijs

Onderwijspositie in 1968	Aantal opvolgers in 1968	Van wie in 1974 (in %)		
		nog opvolger	zelfstandig	ander beroep
geen dagonderwijs na lagere school	57	23	47	30
lager agrarisch dagonderwijs	485	33	46	21
midd. agrarisch dagonderwijs	198	36	48	16
ander dagonderwijs	25	44	16	40
Totaal	765	33	46	21

Bedrijfsoppervlakte en bedrijfsomvang

Bestaat er nu óók verband tussen de positie van de bij het onderzoek betrokken jongeren en de oppervlakte c.q. de omvang van de betrokken bedrijven?

In tabel 3 is de relatie met de bedrijfsoppervlakte nagegaan. Naar voren komt enerzijds, dat op de grotere bedrijven er relatief vaker geen verandering in de positie van de opvolgers is opgetreden dan op de kleinere bedrijven. Anderzijds blijkt, dat op de kleinere bedrijven er vaker voor een ander beroep is gekozen.

Tabel 3. De bedrijfsoppervlakte

Bedrijfsoppervlakte in 1968	Aantal opvolgers in 1968	Van wie in 1974 (in %)		
		nog opvolger	zelfstandig	ander beroep
minder dan 10 ha	233	27	45	28
10 - 15 ha	242	33	39	28
15 - 30 ha	240	35	54	11
30 ha of meer	50	50	46	4
Totaal	765	33	46	21

Veel belangrijker dan de oppervlakte is de bedrijfsomvang. De bedrijfsomvang wordt uitgedrukt in standaardbedrijfseenheden (sbe). Dit zijn verhoudingsgetallen, die een beoordeling mogelijk maken van de produktieomvang van het gehele bedrijf en van de afzonderlijke produktierichtingen; deze verhoudingsgetallen zijn gebaseerd op de hoogte van de factorkosten per hectare of per dier bij een moderne, doelmatige bedrijfsvoering en het prijspeil in 1968.

Tabel 4. De bedrijfsomvang

Bedrijfsomvang in 1968	Aantal opvolgers in 1968	Van wie in 1974 (in %)		
		nog opvolger	zelfstandig	ander beroep
minder dan 60 sbe	115	26	38	36
60 - 90 sbe	210	31	39	30
90 - 120 sbe	211	32	51	17
120 - 150 sbe	112	37	51	13
150 sbe of meer	117	41	52	7
Totaal	765	33	46	21

Naarmate de bedrijven groter zijn, zijn relatief meer jongeren in 1974 nog opvolger of zijn zelfstandig geworden. Op de kleinere bedrijven hebben naar verhouding meer opvolgers een ander beroep gekozen. Het merendeel van de "afvloeiërs" blijkt afkomstig te zijn van bedrijven met een bescheiden omvang; 65% van degenen, die de landbouw hebben verlaten, was in 1968 opvolger op een bedrijf met minder dan 90 sbe.

Bedrijfstype

- Er werden vijf bedrijfstypen onderscheiden, nl.:
- akkerbouwbedrijven (de akkerbouw neemt 60% of meer van de totale bedrijfsomvang in beslag);

- melkveehouderijbedrijven (de rundveehouderij neemt 60% of meer van de totale bedrijfsomvang in beslag);
- veredelingsbedrijven (het aandeel van de veredeling in de totale bedrijfsomvang bedraagt 60% of meer);
- tuinbouwbedrijven (60% of meer van de totale bedrijfsomvang komt voor rekening van de tuinbouw);
- gecombineerde bedrijven (geen der zojuist genoemde takken neemt 60% of meer van de totale bedrijfsomvang in beslag).

Als men afziet van de veredelingsbedrijven (waartoe in 1968 slechts een zeer gering aantal bedrijven behoorde), blijken er nu m.b.t. de positie van de opvolgers weinig verschillen te bestaan tussen de bedrijfstypen. Op de akkerbouw- en de tuinbouwbedrijven heeft men in (wat) geringere mate een ander beroep gekozen.

Tabel 5. Het bedrijfstype

Bedrijfstype in 1968	Aantal opvolgers in 1968	Van wie in 1974 (in %)		
		nog opvolger	zelfstandig	ander beroep
akkerbouwbedrijven	48	42	50	8
melkveehouderijbedr.	259	34	44	22
veredelingsbedrijven	14	50	28	22
tuinbouwbedrijven	62	33	51	16
gecombineerde bedr.	382	30	47	23
Totaal	765	33	46	21

4. De bedrijven, waar in 1974 de opvolger nog als zodanig aanwezig is

In het bovenstaande hebben wij gezien, dat in 252 gevallen de positie van de opvolger tussen 1968 en 1974 niet is veranderd. Hoe hebben zich nu de betrokken bedrijven in deze periode ontwikkeld?

Bedrijfsoppervlakte

Uit het onderzoek komt naar voren, dat 114 bedrijven (45%) met 1 ha of meer zijn vergroot. Daarentegen is de oppervlakte van 56 bedrijven (22%) met 1 ha of meer verkleind. Meestal waren de vergrotingen en verkleiningen relatief bescheiden. In enkele gevallen echter was er sprake van een vrij ingrijpende verandering; zo slaagden er 11 bedrijven in hun areaal met meer dan 10 ha uit te breiden, terwijl 8 bedrijven hun oppervlakte met meer dan 10 ha verkleinden.

Een en ander heeft er toe geleid, dat de verdeling van de betreffende bedrijven over de oppervlakteklassen iets is gewijzigd: de bedrijven van 10 tot 15 ha zijn in aantal verminderd, terwijl

het aantal bedrijven met 20 ha of meer is toegenomen. Spectaculair is deze ontwikkeling overigens bepaald niet te noemen.

Tabel 6. De bedrijven naar oppervlakte

Bedrijfsoppervlakte	Aantal bedrijven		In %	
	1968	1974	1968	1974
kleiner dan 5 ha	16	21	6	8
5 - 10 ha	48	45	19	18
10 - 15 ha	80	57	32	23
15 - 20 ha	52	56	21	22
20 - 25 ha	21	29	8	12
25 ha en meer	35	44	14	17
Totaal	252	252	100	100

Per saldo is de oppervlakte grond, die bij de hier besproken groep bedrijven in gebruik is, toegenomen met 294 ha. Dit betekent een vermeerdering met 7%. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte steeg van 16,4 in 1968 naar 17,6 ha in 1974.

Bedrijfsomvang

In tegenstelling tot de gang van zaken ten aanzien van de bedrijfsoppervlakte is er met betrekking tot de omvang van de bedrijven wél een sterke ontwikkeling opgetreden. Zo steeg het gemiddelde aantal sbe per bedrijf van 119 in 1968 tot 163 in 1974. Dit betekent een toeneming van 37% ofwel ruim 6% gemiddeld per jaar.

Overigens hebben niet alle bedrijven hun omvang vergroot. Op 25 bedrijven (10% van het totale aantal) werd de omvang zelfs met 25 sbe of meer verkleind. Ter verduidelijking zij vermeld, dat 25 sbe overeenkomen met bijvoorbeeld 10 melkkoeien of ruim 150 mestvarkens. Op 142 bedrijven (56% van het totale aantal) vond een uitbreiding plaats met 25 sbe of meer. De resterende bedrijven bleven qua omvang min of meer gelijk.

Bij de bedrijven, die in 1968 reeds een tamelijk geringe omvang hadden, kwam naar verhouding minder vaak een uitbreiding met 25 sbe of meer voor dan bij de andere bedrijven. Slechts 42% van de bedrijven, die in 1968 minder dan 90 sbe hadden, hebben namelijk een dergelijke uitbreiding gerealiseerd; bij de overige bedrijven was dit 65%. Verschillende kleinere bedrijven geven dus een stagnerende ontwikkeling te zien. In verband hiermee lijkt het niet onwaarschijnlijk, dat sommige opvolgers op deze bedrijven te zijner tijd alsnog de landbouw zullen verlaten. Op voorwaarde althans, dat de situatie op de arbeidsmarkt dit mogelijk maakt.

Als gevolg van de zojuist beschreven ontwikkeling is uiteraard de verdeling van de betreffende bedrijven over de verschillende

sbe-klassen drastisch gewijzigd. Het aantal kleinere bedrijven is teruggelopen en het aantal grotere vermeerderd. Terwijl in 1968 nog slechts 19% van de bedrijven een omvang had van 150 sbe of meer, was dit in 1974 41%. Het valt overigens op, dat op éénkwart van de bedrijven de omvang in 1974 minder dan 90 sbe bedraagt. Een dergelijke omvang is te gering, zeker voor een tweemansbedrijf.

Tabel 7. De bedrijven naar omvang

Bedrijfsomvang	Aantal bedrijven		In %	
	1968	1974	1968	1974
minder dan 90 sbe	96	62	38	25
90 - 120 sbe	67	44	27	17
120 - 150 sbe	41	42	16	17
150 - 200 sbe	30	45	12	18
200 - 250 sbe	8	23	3	9
250 sbe of meer	10	36	4	14
Totaal	252	252	100	100

De omvang van vele bedrijven is dus tussen 1968 en 1974 meer of minder sterk uitgebreid. In het voorgaande vermeldden wij reeds, dat het gemiddelde aantal sbe per bedrijf toenam van 119 tot 163. Het is interessant om deze ontwikkeling te vergelijken met die van alle Brabantse bedrijven. Uit gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek kan worden afgeleid, dat voor de gehele provincie het gemiddelde aantal sbe per bedrijf in 1968 82 bedroeg tegen 119 in 1974, hetgeen neerkomt op een stijging van 45%. Dit is meer dan het geval was bij de bedrijven uit ons onderzoek (37%). Wij moeten evenwel bedenken, dat de toeneming van het gemiddelde voor Noord-Brabant mede is veroorzaakt door een vermindering van het aantal getelde bedrijven. Tussen 1968 en 1974 zijn namelijk bijna 3.500 (vooral kleinere) bedrijven uit de registratie verdwenen. Wanneer het aantal bedrijven in Noord-Brabant gelijk zou zijn gebleven, zou het gemiddelde aantal sbe per bedrijf "slechts" zijn gestegen tot 106 in 1974; een stijging van 29%.

Bedrijfstype

Tussen 1968 en 1974 blijkt 27% van de bedrijven van type te zijn veranderd. Relatief de meeste mutaties deden zich voor bij de gecombineerde bedrijven en bij de melkveehouderijbedrijven. De van type veranderde gecombineerde bedrijven behoren in 1974 overwegend tot de melkveehouderijbedrijven; hier is dus een zekere ontmenging opgetreden. Daar staat echter tegenover, dat een niet onaanzienlijk aantal bedrijven - met name uit de groep van de melkveehouderijbedrijven - is overgegaan naar de categorie van de gecombineerde bedrijven.

In tabel 8 zijn de bedrijven ingedeeld naar bedrijfstypen. Naar voren komt, dat er tussen 1968 en 1974 per saldo niet veel is veranderd. In beide jaren zijn de melkveehouderijbedrijven en de gecombineerde bedrijven verreweg de belangrijkste bedrijfstypen.

Tabel 8. De bedrijven naar type

Bedrijfstype	Aantal bedrijven		In %	
	1968	1974	1968	1974
Akkerbouwbedrijven	20	15	8	6
Melkveehouderijbedr.	89	101	35	40
Veredelingsbedrijven	7	6	3	2
Tuinbouwbedrijven	21	21	8	8
Gecombineerde bedr.	115	109	46	44
Totaal	252	252	100	100

5. De overgenomen bedrijven

In de derde paragraaf is uiteengezet, dat in 351 gevallen de in 1968 aanwezige opvolger in 1974 zelfstandig boer of tuinder bleek te zijn. Ruim driekwart van hen heeft het ouderlijk bedrijf in zijn geheel overgenomen. Op de ontwikkeling van deze groep bedrijven zullen wij onze aandacht in deze paragraaf richten. Het betreft hier 270 bedrijven. De overige bedrijven laten wij buiten beschouwing.

Bedrijfsoppervlakte

Een aanzienlijk aantal bedrijven - namelijk 113 ofwel 42% - heeft sinds 1968 de oppervlakte met 1 ha of meer vergroot. Van hen konden er 8 hun oppervlakte met 10 ha of meer uitbreiden. Daarnaast hebben 77 bedrijven (29%) hun areaal met 1 ha of meer verkleind, waarvan 11 bedrijven met 10 ha of meer.

De gemiddelde bedrijfsoppervlakte nam tussen 1968 en 1974 toe van 15,4 ha naar 15,9 ha. Per saldo is er dus dooreengenomen nauwelijks van enige oppervlaktevergroting sprake geweest. Ook de verdeling van de bedrijven over de verschillende oppervlakteklassen is niet veel veranderd: het aantal bedrijven van 5 - 15 ha is afgenomen en het aantal bedrijven met 15 ha en meer is iets gestegen. Toch wel opvallend is de vermeerdering, die de klasse beneden 5 ha te zien geeft. De oorzaak hiervan is, dat sommige bedrijven zich sterker zijn gaan richten op de veredelingsproductie, hetgeen gepaard is gegaan met een inkrimping van de bedrijfsoppervlakte.

Tabel 9. De bedrijven naar oppervlakte

Bedrijfsoppervlakte	Aantal bedrijven		In %	
	1968	1974	1968	1974
kleiner dan 5 ha	24	45	9	17
5 - 10 ha	60	42	22	16
10 - 15 ha	72	55	27	20
15 - 20 ha	51	54	19	20
20 - 25 ha	28	29	10	10
25 ha en meer	35	45	13	17
Totaal	270	270	100	100

Bedrijfsomvang

Op ruim tweederde van de bedrijven is de omvang met 25 sbe of meer toegenomen, terwijl 9% een inkrimping met 25 sbe of meer te zien geeft. Evenals voor de bedrijven, waarvan de opvolger in 1974 nog als zodanig aanwezig was, bleek ook voor de overgenomen bedrijven te gelden, dat de kleinere bedrijven minder vaak hadden uitgebreid dan de grotere. Zo realiseerde 56% van de bedrijven, die in 1968 minder dan 90 sbe hadden, een uitbreiding met 25 sbe of meer tegen 74% bij de overige bedrijven. Dit betekent, dat de verschillen in omvang tussen de grotere en de kleinere bedrijven in de periode van onderzoek zijn vergroot.

Tabel 10. De bedrijven naar omvang

Bedrijfsomvang	Aantal bedrijven		In %	
	1968	1974	1968	1974
minder dan 90 sbe	103	53	38	20
90 - 120 sbe	80	34	30	13
120 - 150 sbe	44	49	16	18
150 - 200 sbe	30	63	11	23
200 - 250 sbe	8	35	3	13
250 sbe of meer	5	36	2	13
Totaal	270	270	100	100

In tabel 10 zijn de onderzochte bedrijven ingedeeld naar hun omvang. Duidelijk blijkt, dat er tussen 1968 en 1974 belangrijke verschuivingen zijn opgetreden. Terwijl in 1968 nog ruim tweederde van de bedrijven kleiner was dan 120 sbe, was dit in 1974 nog slechts op één derde van de bedrijven het geval. Anderzijds steeg het aandeel van de bedrijven met 150 sbe en meer van 16% naar 49%. Deze percentages illustreren, hoe sterk de uitbreiding van de be-

drijfsomvang is geweest. Dit neemt niet weg, dat in 1974 toch nog éénvijfde van de bedrijven een omvang heeft van minder dan 90 sbe. Dergelijke bedrijven zijn te klein om als volwaardig éénmansbedrijf te kunnen worden beschouwd. Dit geldt eveneens voor een gedeelte van de bedrijven in de klasse 90 - 120 sbe. Het is overigens mogelijk, dat de betrokken boeren en tuinders een nevenberoep uitoefenen, dat een aanvullend inkomen oplevert.

De gemiddelde omvang per bedrijf nam in de periode van onderzoek toe van 110 naar 162 sbe. Dit betekent een stijging van 47% ofwel 8% gemiddeld per jaar.

Bedrijfstype

Tussen 1968 en 1974 blijkt éénderde van de bedrijven van type te zijn veranderd. Dit heeft op de eerste plaats betrekking op de melkveehouderijbedrijven en op de gecombineerde bedrijven. Een aantal melkveehouderijbedrijven is veranderd in gecombineerde bedrijven, terwijl ook de tegenovergestelde ontwikkeling een belangrijke rol heeft gespeeld. Daarnaast zijn er relatief veel akkerbouwbedrijven naar een ander type overgegaan, met name naar de gecombineerde bedrijven. De achtergrond hiervan zal wel zijn, dat het in verband met de beperkte oppervlakte noodzakelijk was andere produktierichtingen aan te trekken respectievelijk deze uit te breiden.

Tabel 11. De bedrijven naar type

Bedrijfstype	Aantal bedrijven		In %	
	1968	1974	1968	1974
Akkerbouwbedrijven	17	11	6	4
Melkveehouderijbedr.	90	91	33	34
Veredelingsbedrijven	2	17	1	6
Tuinbouwbedrijven	25	27	9	10
Gecombineerde bedr.	136	124	51	46
Totaal	270	270	100	100

Per saldo is er in de verdeling van de bedrijven over de diverse typen weinig verandering gekomen. Wel is echter het aantal veredelingsbedrijven niet onbelangrijk uitgebreid. Ook hier geldt, dat de melkveehouderijbedrijven en de gecombineerde bedrijven verreweg de belangrijkste typen zijn.

6. De bedrijven, waarvan de opvolger een ander beroep heeft gekozen

Tussen 1968 en 1974 hebben 162 opvolgers een ander beroep gekozen. Van de betrokken bedrijven bleek 78% in 1974 nog te bestaan;

de overige bedrijven waren opgeheven of zo gering van omvang geworden, dat zij in 1974 niet meer werden geteld.

Van de eerstgenoemde groep bedroeg de gemiddelde bedrijfsoppervlakte in 1968 11,8 ha tegen 10,0 ha in 1974. Het gemiddelde aantal sbe per bedrijf nam eveneens enigszins af, nl. van 88 in 1968 naar 82 in 1974. Voor het merendeel zijn het, naar wij mogen aannemen, aflopende bedrijven. Toch bevonden zich in deze groep nog enkele grotere bedrijven. Zo hadden 18 bedrijven (14%) in 1974 een omvang van meer dan 150 sbe.

De opgeheven bedrijven waren in 1968 bijna alle kleiner dan 15 ha, terwijl hun omvang - op enkele uitzonderingen na - minder dan 90 sbe bedroeg.

7. Slotbeschouwing

Uit het onderzoek is onder meer naar voren gekomen, dat 21% van degenen, die in 1968 als opvolger werden aangemerkt in 1974 een ander beroep heeft gekozen dan dat van boer of tuinder. In de meeste gevallen was dat een beroep, waarvoor de betrokkenen niet waren opgeleid. Wij mogen aannemen, dat - voorzover de situatie op de arbeidsmarkt dit toelaat - ook sommigen van degenen, die in 1974 nog als potentiële opvolger meewerkten op de ouderlijke bedrijven, alsnog de agrarische sector zullen verlaten. Deze verwachting is met name gebaseerd op de wel erg geringe omvang van bepaalde bedrijven. Daarnaast kan in sommige gevallen ook de problematiek van de financiering van de bedrijfsoverneming er toe leiden, dat men besluit naar een ander beroep uit te zien.

Het is alles bijeen genomen bepaald niet ondenkbaar, dat uiteindelijk eënderde van degenen, die in 1968 als opvolger "te boek" stonden en vaak een agrarische opleiding ontvingen, in een ander beroep terecht komt.

Een ander belangrijk punt is de opleiding van de boeren en tuinders. Uit het onderzoek kan worden afgeleid, dat van degenen, van wie in 1968 werd aangenomen dat zij te zijner tijd zouden opvolgen, slechts 26% een middelbare agrarische opleiding heeft genoten. De overigen hebben na de lagere school geen dagonderwijs gevolgd (7%), ontvingen lager agrarisch onderwijs (64%) of ander dagonderwijs (3%).

Wanneer men ervan uitgaat, dat een toekomstige agrarische ondernemer eigenlijk tenminste vakonderwijs op middelbaar niveau moet hebben gevolgd, dan is de situatie niet zo erg gunstig. Immers, ongeveer driekwart van de opvolgers blijft beneden dit opleidingsniveau.

Nu hebben wij gezien, dat het percentage jongeren, dat naar een ander beroep is overgegaan, hoger was naarmate men lager gekwalificeerd c.q. geen voortgezet dagonderwijs had gevolgd. Daardoor zal, zo zou men kunnen redeneren, het opleidingsniveau van degenen die wél zelfstandig boer of tuinder worden dan uiteinde-

lijk belangrijk hoger zijn dan wij zojuist vermeldden. Dit blijkt niet of nauwelijks het geval te zijn; de samenhang tussen de positie van de jongeren in 1974 enerzijds en het gevolgde onderwijs anderzijds (zie tabel 2) was namelijk vrij zwak.

) Tot slot nog een opmerking over de omvang van de bedrijven, waar de opvolger in 1974 nog als zodanig aanwezig was. Het feit, dat vrijwel alle opvolgers meewerken op de ouderlijke bedrijven, betekent dat de meeste bedrijven in feite tweemansbedrijven zijn. Een modern, doelmatig gevoerd tweemansbedrijf zou een omvang kunnen hebben van minstens 200 standaardbedrijfseenheden. Zo gezien lijkt de omvang van vele bedrijven te gering. Immers, driekwart van hen ligt beneden deze grens.

Wij moeten evenwel bedenken, dat een aantal bedrijfshoofden - allen waren in 1968 vijftig jaar of ouder - waarschijnlijk niet als volwaardige arbeidskracht kan worden beschouwd. Bovendien mag worden aangenomen, dat sommige opvolgers een nevenberoep hadden. In een aantal gevallen is er dus geen sprake van een tweemansopzet.

Een en ander neemt echter niet weg, dat op sommige bedrijven de omvang onvoldoende is aangepast aan het tijdelijke tweemanskarakter van de arbeidsbezetting.